

**კახეთის ეპიგრაფიკული ძეგლები
(პალეოგრაფიულ-ენობრივი ასპექტები)**

**Epigraphic monuments of Kakheti
(paleographic-linguistic aspects)**

რუსუდან საღინაძე

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, ქუთაისი

Rusudan Saginadze

Akaki Tsereteli State University
Georgia, Kutaisi

ABSTRACT

The epigraphic monuments of Kakheti are distinguished in the Georgian Lapidarium, including the inscriptions of Gremi, Khirsa, Ikalto, Akura, Ninotsminda and others. The epigraphy of Kakheti was studied by M. Brose, E. Taqaishvili, Pl. Ioseliani, A. Khakhanashvili, G. Chubinashvili, A. Shanidze, T. Barnaveli and others.

Our goal is to study the inscriptions of Kakheti from the palaeographic-linguistic aspect. For this purpose, we mainly use the material given in the „Corpus of Georgian Inscriptions“ Volume I (compiled by N. Shoshiashvili, 1980), as well as the internet resources.

It is known that in Georgia, in addition to Georgian inscriptions, there are ancient Greek, Aramaic, Hebrew, Syriac, Armenian, Arabic, Turkish, Persian and other inscriptions both monolingual and bilingual. There is also a trilingual (Georgian, Persian, Armenian) inscription Trilingua (Gremi) and inscriptions in four languages Tetralingua (Gareji, 1352), which is very rare, preserved in Kakheti.

In the paper we discuss the inscriptions (IX-XI centuries) preserved in Iqalto Monastery Complex (Telavi), Khirsi Fathers' Monastery (VI century, Sighnaghi), Mamadaviti (Davit Garejeli) Monastery, Ninotsminda (Sagarejo), that are made in three types of Georgian alphabet: Asomtavruli, Nuskhuri, Mkhedruli. Transient types from Asomtavruli to Nuskhuri can also be found, Asomtavruli-mingled Nuskhuri.

The language of inscriptions is mainly within the norms of the old Georgian language, but there are also some changes. For example: 1) Different cases of descendingdiphthong disorder, containing -**ი** (iota): a) **ი** is missing: The vowel-based noun მეფობა mepoba (to reign) is unmarked in nominative case, it is without **ი**: ...მეფობა ღ(ირსი) ლეონისი... mepoba gh(iris) Leonisi (Khirsi Fathers' Monastery)... b) there is excessive amount of -**ი**, it is written instead of -**ი** in the possessive pronoun შენა shena (your) in the nominative case: ...აღაშენა [წმიდაი] ესე საყდ[არი] შენა ... aghashena [tsmidai] ese saqd[ari] shna (ibid)... c) **ი**-is added to a proper noun in nominative case. For example, the anthroponym კაციაი Katsia (or კაცაი Katsa: Z. Sarjveladze – author): ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე კ(ა)ც(ია)ი... K(rist)e sh(eitsqal)e k(a)ts(ia)i (Inscription of Ninotsminda temple, X-XI centuries)... 2) The აღ- (agh) verb prefix is simplified, ა- (a)-is used instead of it in the verb ავმართე: ესე ჯუარი მე, მარზუნ, ავმართე სალოცველად ჩემდა... ese juari me, Marzun, avmarte salocvelad chemda... (David-Gareji Baptist Church) and others.

Although the epigraphic monuments of Kakheti are damaged, not fully readable and it is difficult to obtain detailed information about the palaeographic and linguistic features of the relevant period, its data is important for studying the history of Georgian spiritual and material culture, language and script.

საკვანძო სიტყვები: ქართული ეპიგრაფიკა, დამწერლობა, ნორმა, ცვლილება.

Keywords: Georgian epigraphy, script, norm, change.

კახეთის ეპიგრაფიკულ ძეგლებს, მათ შორის, გრემის, ხირსას, იყალთოს, აკურას, ნინოწმინდისა და სხვა წარწერებს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ქართულ ლაპიდარიუმში. კახეთის ეპიგრაფიკას იკვლევდნენ მ. ბროსე, ე.თაყაიშვილი, პლ. იოსელიანი, ა. ხახანაშვილი, გ. ჩუბინაშვილი, ა. შანიძე, თ. ბარნაველი და სხვები. თ. ბარნაველის წიგნში „კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები“ (1961) თავმოყრილია მრავალი წარწერა (სარჯველაძე 1984: 19). კახეთის წარწერები შესულია, აგრეთვე, წიგნში „ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები. ტ. 1: აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.)“ (1980).

როგორც ცნობილია, IX საუკუნიდან ირღვევა ძველი ქართული ენის ნორმები და ჩნდება საერო სტილის ნაწარმოებთა ენისათვის დამახასიათებელი ფორმები, რომლებიც ნასაზრდოებია ცოცხალი მეტყველებისთვის დამახასიათებელი ინოვაციებით. ეს ის პერიოდია ქართული ენის ისტორიაში, როცა სალიტერატურო ენის სკოლები, გადამწერები თუ წარწერათა შემსრულებლები ცდილობენ, დაიცვან V-IX

საუკუნეთა ნორმები (საღინაძე 2017: 294). ჩვენი მიზანია, ამ ვითარების გათვალისწინებით, გავაანალიზოთ კახეთის ეპიგრაფიკა, ყურადღება გავამახვილოთ წარწერათა პალეოგრაფიულ და ენობრივ თავისებურებებზე.

ამისთვის ძირითადად ვიყენებთ „ქართული წარწერების კორპუსის“ I ტომში (1980) გამოქვეყნებულ მასალას, აგრეთვე, ინტერნეტრესურსებს,

საქართველოში, გარდა ქართული წარწერებისა, არის ძველი ბერძნული, არამეული, ებრაული, სირიული, სომხური, არაბული, თურქული, სპარსული და სხვ. როგორც მონოლინგვური, ისე ბილინგვური (მათ შორის ყველაზე ცნობილია არმაზის ბილინგვა). შემონახულია, ასევე, სამენოვანი წარწერა ტრილინგვა (გრემი) და ოთხენოვანი ტეტრალინგვა (გარეჯი, 1352 წ., ქართ.-სომხ.-სპარს.-უიღურული – არაბულ დამწერლობაზე დაფუძნებული, 32 ასოიანი გრაფიკული სისტემა), რაც ძალზე იშვიათია.

საკმაოდ ვრცელი სამენოვანი წარწერა ტრილინგვა შემონახულია კახეთში, გრემში (ყვარელი). გრემის ნაქალაქარი გვიანი შუა საუკუნეების ძეგლია, თუმცა ვარაუდობენ, რომ მისი ფესვები შორეულ წარსულში უნდა იყოს. ამაზე მეტყველებს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს პერიოდისა და განვითარებული შუა საუკუნეების მასალა, საგნები („ქართლ. ცხოვრ. ტოპოარქეოლ. ლექსიკ.“ <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=25&t=450>).

ვახუშტი ბაგრატიონი გრემის შესახებ წერს: „ალაზანს ერთვის საბუე-გრემის წყალი, გამომდინარე დიდოეთსა და მას შორის კავკასს და მომდინარე, ვითარცა წინანი მდინარენი. ამ წყალზედ არს გრემი, რომელ ქმნეს ქალაქად... (1466 წ.) აწცა არს შენობა და ეკლესია შეუმუსრავი. ოდეს მოაოხრა შაბაზ, მიერთი არს დაბა და არღარა ქალაქი. აქა არს ეკლესია გუმბათიანი“ /ქც 4: 546, 14/ (იქვე).

გრემი შედგებოდა სამი ძირითადი ნაწილისაგან: მთავარანგელოზის ანსამბლი – ციტადელი, მეფე-დიდებულთა უბანი და სავაჭრო უბანი. მათ შორის ძირითადი ნაგებობაა მთავარანგელოზის ეკლესია, რომელიც ლეონ მეფის (1520-1574) ბრძანებითაა აგებული. ეკლესიის დასავლეთი კარის თავზე, ინტერიერის მხრიდან, შემონახულია ბერძნული წარწერა: „ქ. აღიმართა და განახლდა ღვთაებრივი და ყოვლადწმინდა ტაძარი ყოველთა უდიდესთა მიქაელისა და გაბრიელისა, სახელოვანი მეფის ლეონის შეწევნით, ხარჯით, გულმოდგინებითა და შრომით, მაშინ, როდესაც მღვდელმთავარი იყო ნიკოლოზი (1577 წ.) აგვისტოს თვის 29-ს, მეოთხე დღეს, საბას წინამძღვრობის დროს... ქარტულარიოსი, ბერმონაზონი და პროტოსვინგელოზი სალონიკელი“ (ყაუხჩიშვილი 1951: 332-335). ტაძარში რელიგიური ხასიათის სხვა მოკლე ქართული და ბერძნული წარწერებიც არის შემორჩენილი (<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=25&t=450>).

გრემის დასავლეთ ნაწილში მდებარე „თარსაგალავნის“ ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტიპის ეკლესიის დასავლეთის კედელზე, კარის თავზე, არის შემორჩენილი სამენოვანი სამშენებლო წარწერა ტრილინგვა. ქართული არის მხედრულით შესრულებული ვარიანტი, რომელიც გვაწვდის ინფორმაციას გრემის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის მშენებლობის შესახებ: „მე ფრიად ცოდვილმან მათარსი აღვაშენე კარის ეკლესია ესე ყოვლად წმიდისა, ბრძანებითა და შეწევნითა ძისი მისისა და ჟამსა შინა მეფობასა მისისა პატრონის ალექსანდრესითა, წელსა მეოცდასამესა ქკსა სპა (1593 წ.) და შევსწირეთ კნინი შესაწირავი ესე სამი კუამლი კაცი, ერთი წისქვილი, ერთი ვენახი და ორი ქულბაქი, სახსრად სულისა ჩემისა. რამანცა ადამის მონათესავემან ამა ეკლესიაზედა მჯდომს კაცზედა ნასად ხელი დადვას ან ეს არ გაუთაოს, ღმერთმან მას ნურა გაუთაოს რა. ამინ კირიალეისონ“ (შანიძე 1940: 6) (იქვე).

მიუთითებენ, რომ სამივე წარწერაში ერთი შინაარსია, მაგრამ ზუსტი თარგმანი არ არის. ისინი ერთმანეთს ავსებს და მთლიანობაში იძლევა ინფორმაციას 1595 წელს, ალექსანდრეს მეფობის დროს, მათარსი ზაქარიას ძის მიერ მეუღლის საფლავზე კარის ეკლესიად ღვთისმშობლის ტაძრის აგების შესახებ (გრემის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია: <https://www.about.ge/ka/pois/?poid=925>).

ა. შანიძეს მიაჩნია, რომ წარწერაში მოხსენიებული მათარსი უნდა იყოს ალექსანდრე მეფის კარის მდივანი, რომლის ხელით დაწერილი დოკუმენტი შემორჩენილია კიდეც – ესაა ალექსანდრე მეფის წყალობის წიგნი (1577 წ.). მეცნიერის მოსაზრებით, ამ ადგილის ძველი სახელი – „თარსა-გალავანი“ ორგვარად შეიძლება აიხსნას: შეიძლება ის აღმშენებლის სახელიდან მომდინარეობდეს – (მა)თარსას გალავანი; მეორე მხრივ კი, სპარსულად ის „ქრისტიანთა გალავანს“ უნდა ნიშნავდეს. ამ ეკლესიას გალავანი ერტყა – თარსა-გალავანი (თარსა გალავანი: http://www.dzeglebi.ge/dzeglebi/tt/tarsa_galavani.html).

რამდენიმე წარწერა არის შემორჩენილი თელავში, იყალთოს სამონასტრო კომპლექსში, რომელიც მოიცავს რამდენიმე ნაგებობას. ესენია: ფერიცვალების ეკლესია, იყალთოს სამება, სამეკლესიანი ბაზილიკა, იყალთოს აკადემია; იყალთოშია, ასევე, წმინდა სტეფანეს ეკლესია (VI ს.), ნათლისმცემლისა (XVII-XVIII სს.) და მთავარანგელოზის ეკლესიები (XVII-XVIII სს.). იყალთოს სამონასტრო კომპლექსი ერთ-ერთი ასურელი მამის, ზენონის, მიერ უნდა იყოს დაარსებული VI საუკუნეში. გადმოცემის თანახმად, არსენ იყალთოელს (XI-XII სს.) აქ აკადემია დაუარსებია. მონასტრის ტერიტორიაზე შემორჩენილია სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობები, აკადემიისა და სატრაპეზოს ნანგრევები და 3 ეკლესია: VIII-IX საუკუნეების ფერიცვალების ეკლესია „ღვთაება“ (აგებულია იმ ძველი ეკლესიის ადგილას, რომელშიც დაკრძალული იყო ზენონი), სამების მცირე ეკლესია, რომელშიც, მიუხედავად საფუძვლიანი გადაკეთებისა, შემორჩენილია VI საუკუნის გუმბათოვანი ეკლესიის ნაწილები და

ყველაწმიდის ერთნაგვიანი ეკლესია, რომელიც, მკვლევართა მოსაზრებით, აგებული უნდა იყოს XII-XIII საუკუნეების მიჯნაზე (<http://saunje.ge/index.php?id=876&lang=en>).

იყალთოში შემონახულია ჯვრის განმარტებითი წარწერა, რომელსაც ათარიღებენ IX-X საუკუნეებით. იგი შესრულებულია ნუსხურით, ქარაგმულია, რაც გამოხატულია მოგრობო რკალით, რომელიც ზემოდან აქვს დასმული ორ სიტყვას, ანუ აერთიანებს ორ სიტყვას: X~J~F~E~I წარწერა გაშიფრულია და ასე იკითხება: ჯ~რ ქ~რ~ტე – ჯ(უა)რ(ი) ქრ(ის)ტე(სი) (კორპუსი 1980: 311). მსაზღვრელ-საზღვრულის წყვილში მოცემული მეორე წევრი სუბსტანტიური მსაზღვრელი უნდა იყოს პოსტპოზიციური წყობისა, მაგრამ ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოება -ს (მავრცობი ი ხმოვნით) მოკვეცილია, არ ჩანს.

IX-X საუკუნეებით არის დათარიღებული იყალთოს სამშენებლო წარწერაც. იგი საინტერესოა როგორც პალეოგრაფიული, ასევე, ენობრივი ასპექტით. წარწერა მოთავსებულია ჯვრის მარცხენა და მარჯვენა ფრთების ქვევით და შესრულებულია ასომთავრულნარევი ნუსხური სახეობით, ძალიან წვრილი ასონიშნებით და ძნელად ამოსაკითხია, ადგილ-ადგილ შეუძლებელიც არის ტექსტის წაკითხვა.

ჯვრის მარცხენა ფრთის ქვეშ არსებული წარწერა მოიცავს ათ სტრიქონს: 1. მზბ 2. ამსა 3. გალა 4. ხაკისს 5. მნათეო 6. ბასაცო 7. დვილი 8. სას[ა] – ერ 9. ისა [აღ]ეშენა 10. [წ]ა ესე < ესე > ეკლა.

წარწერა გაშიფრულია ასე: მეოხებითა მოვანესა |გ < ა > ლა |ხაკისს(ა) | მნათეო | ბასა ცო | დვილი | სას[ა] – ერ | ისა [აღ] ეშენა წ(მიდ)ა ესე < ესე > ეკლ(ესი)ა (კორპუსი 1980: 312).

ჯვრის მარჯვენა ფრთის ქვეშ არსებული წარწერა უფრო ვრცელია, მოიცავს ცამეტ სტრიქონს: 11. დიდი 12. ჭირიდა 13. ვთმესიგ 14. ლახაკისა 15. ა 16. ცოდვილიესე 17. ლოცვასა 18. მომესენ 19. თ -- მდა 20. გა --- რო 21. სვფალ 22. ნოჩემ 23. ნო.

წარწერის შინაარსი აღდგენილია ასე: დიდი | ჭირი და | ვთმე სიგ | ლახაკისა | ა | ცოდვილი ესე | ლოცვასა | მომ(ი)ესენ(ე) | თ -- მ | და | გა --- რო | ს | სვფალ | ნო ჩემ ნო (იქვე).

წარწერებში გვხვდება ა (სიგ|ლახაკისა|ა|), ჯ (სვფალ), ჯ (მომესენ, მომ(ი)ესენ(ე)|თ) ბგერათა შესატყვისი ნუსხური გრაფემები. ა-ს გამოყენების ფაქტები მოწმობს, რომ ძველი ქართული ენის ნორმები შერყეულია: 1) ა არის საკუთარი სახელის თავკიდურა პოზიციაში: მოვანესა, 2) ა ზოგჯერ დაკარგულია ხმოვანფუძიანი სახელების სახელობითში: წ(მიდ)ა ესე ეკლ(ესი)ა.

საზოგადო არსებითი სახელი მეტწილად გავრცობილია სამ ბრუნვაში: მიცემითი: მნათეო|ბასა, ლოცვასა

ნათესაობითი: სიგლახაკისა | ა |

მოქმედებითი: მეოხებითა

ნათესაობითში გავრცობილია საკუთარი სახელიც: მოვანესა. ამ

სახელში ა ხმოვნის გაჩენას, ჩვენი აზრით, განაპირობებს საზღვრულის გავრცობილი ფორმა: აოვანესა მნათეოქასასა.

იყალთოს სამშენებლო წარწერებში გამოიყოფა სხვადასხვა ტიპისა და წყობის მსაზღვრელ-საზღვრულის რამდენიმე წყვილი. მაგალითად: დიდი ჭირი – პრეპოზიციური წყობის ატრიბუტული მსაზღვრელი გადმოცემულია ზედსართავი სახელით; სხვა შემთხვევაში მსაზღვრელი, რომელიც გადმოცემულია კუთვნილებითი ნაცვალსახელით, პოსტპოზიციურია: უფალწო ჩემწო; გვხვდება მსაზღვრელ-საზღვრულის განსაზღვრული ნაწევრით გათიშვის შემთხვევა: წ(მიდ)ა ესე < ესე > ეკლ(ესი)ა; წარწერებში გამოყენებულია განსაზღვრულნაწევრიანი სახელიც, მაგალითად, ცოდვილი ესე. აღსანიშნავია, რომ მოცემულ ტექსტში შეიმჩნევა წარწერის შემსრულებლის გარკვეული სტილი. ამაზე მიუთითებს კიდევ ერთი სახელური სინტაგმა, მსაზღვრელ-საზღვრულის წყვილი ჭირი სიგ|ლახაკისა|მ|, რომელიც გათიშულია ზმნით: ჭირი და|ვთმე სიგ|ლახაკისა|მ|. წყვილის ერთ-ერთი სახელური წევრი სიგ|ლახაკისა|მ| პოსტპოზიციური წყობის მართულ-შეთანხმებული მსაზღვრელია.

სიღნაღის მუნიციპალიტეტის სოფელ ტიბაანში, სიღნაღიდან 11 კმ-ის დაშორებით, მდებარეობს ხირსის მამათა მონასტერი (VI სკ.), რომელიც რამდენიმე ნაგებობას მოიცავს. მათ შორის მთავარია სტეფანწმინდის სახელობის ტაძარი, სამნავიანი ბაზილიკა. იგი წმინდა პირველმოწამე სტეფანეს სახელზე აუშენებია სტეფანე ხირსელს (552-557 წწ.), რომლის წმინდა ნაწილებიც ამავე მონასტერშია დაბრძანებული. ხირსის მონასტრის შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: „კვალად ხორნაბუჯის ჩრდილოთ არის ხირსას მონასტერი, რომელი ჰყო 13 მამათაგანმან წმიდა სტეფანემ, დიდ კეთილ-შენი. დაფლულ არს მუნვე წმიდა სტეფანე. ზის წინამძღვარი“ (ხირსის მამათა მონასტერი: <http://www.orthodoxy.ge/eklesiebi/khirsas/khirsas.htm>). ხირსის მონასტრის მთავარი სიწმინდე იყო წმინდა პირველმოწამე სტეფანეს ნეკა თითი. გადმოცემით, ეს სიწმინდე აქ მონასტრის დამაარსებელმა – ღირსმა სტეფანემ ჩამოაბრძანა. დღეს ეს სიწმინდე ბოდბის დედათა მონასტერშია დაბრძანებული. ეტიმოლოგიურად თითქმის აუხსნელია მონასტრის სახელწოდება ხირსა. არსებობს რამდენიმე მოსაზრება: 1. ხირსა მიღებულია სიტყვისაგან „ღირსი“, 2. მონასტრის სახელწოდება დაკავშირებული უნდა იყოს იქვე, ახლოს, გამომავალი მდინარე ხირსას სახელთან, 3. საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის კირიონ II-ის მოსაზრებით, ხირსა ადგილის სახელი იყო პალესტინაში და შესაძლოა სირიიდან მოსულ წმინდა მამას მის აღსანიშნავად ეწოდებინა მონასტრისათვის (იქვე).

მონასტრის ფასადზე და შიგნით შემორჩენილია სხვადასხვა პერიოდში (X-XIX სს.) შესრულებული ექვსი წარწერა. სამხრეთ კედელზე, სარკმლის თავზე, არის არქიტრაფი (ბერძ. arche – საწყისი, მთავარი და ლათ. Trabs – კოჭი), რომლის ზემოთ ჩადგმულ აყვავებული ჯვრის რელიეფზე (ჰორიზონტალურ ფრთებზე) არის ქართული ასომთავრული წარწერა.

ჯვრის მარცხენა ფრთასთან შედარებით მარჯვენა ფრთა დაზიანებულია და წარწერა თითქმის არ იკითხება. ამოკითხულია რამდენიმე სიტყვა: $\text{X}^{\text{I}} \text{C}^{\text{O}} \text{I} \text{B} \text{I}^{\text{I}} \text{C}^{\text{O}} \text{P}^{\text{I}}$ – „ქრისტე ადიდე კვირიკე მეფე“ (IX-X სს.). ვარაუდობენ, რომ წარწერაში მოხსენიებული უნდა იყოს კახეთის მეფე კვირიკე I (893-918 წწ.). მას, გადმოცემის თანახმად, სტეფანე ხირსელის მიერ აგებული მცირე ეკლესია შეუცვლია გუმბათიანი ტაძრით. იგი განახლებულა XVI საუკუნის 40-იან წლებში, ლევან კახთა მეფის დროს (<http://www.orthodoxy.ge/eklesiebi/khirsakhirsak.htm>). წარწერა დაქარაგმებულია. ტექსტში მოცემული შესიტყვება კვირიკე მეფე მსაზღვრელ-საზღვრულის პოსტპოზიციური წყობის ამსახველია. ხმოვანფუძიანი სახელით გადმოცემული ატრიბუტული მსაზღვრელი – მეფე – სახელობით ბრუნვაში გაუფორმებელია, მ-ს გარეშეა წარმოდგენილი. შესაძლოა, ეს ფაქტი ძველი ქართული ენის იმ პერიოდის ენობრივი ვითარების ამსახველიც იყოს, როცა სახელი მეფე საკუთარ სახელად აღიქმებოდა და ბრუნების პარადიგმაც შესაბამისი იყო, იბრუნებოდა საკუთარ სახელთა მსგავსად (შდრ., ფარაო – ავტ.).

ზ. სარჯველაძეს დასახელებული აქვს ხირსის წმინდა სტეფანეს ეკლესიის წარწერა ამ სახით: „ქრისტე ადიდე გაგიკ მეფე“. მას მიაჩნია, რომ წარწერა უნდა დათარიღდეს 1029-1038 წლებით, და მიუთითებს, რომ ფორმა გაგიკ გამოავლენს სახელობითი ბრუნვის ნიშანს საკუთარ სახელთან (სარჯველაძე 1984: 19). მეცნიერს მიაჩნია, რომ მ გამოხატავს ი ხმოვანს. თუ დავაზუსტებთ, გამოდის, რომ ფორმა ანთროპონიმი გაგიკ საინტერესოა არა მხოლოდ იმით, რომ გაფორმებულია სახელობითში, არამედ იმითაც, რომ გვიჩვენებს მ-სა და ი ხმოვნის აღრევის ფაქტს.

სამხრეთ კედელზე, სარკმლის მარჯვნივ და მარცხნივ, ჩადგმულია რელიეფური ჯვრები. მარჯვენა ჯვრის ფრთებში არის, ასევე, ასომთავრული წარწერა: $\text{X}^{\text{I}} \text{C}^{\text{O}} \text{I} \text{B} \text{I}^{\text{I}} \text{C}^{\text{O}} \text{P}^{\text{I}}$ — ქ. ქე ად~ე მეფობა (ღირსი) ლეონისი. ა~ნ. უ~ო. წარწერაში მოხსენიებული უნდა იყოს ლევან კახთა მეფე: „ქ. ქ(რისტე) ად(იდ)ე მეფობა ღ(ირსი) ლეონისი. ა(მე)ნ. უ(ფალ)ო“. წარწერის მიხედვით დამავალი დიფთონგი მოშლილია: პოსტპოზიციური წყობის სუბსტანტიურ მსაზღვრელთან ხმოვანფუძიანი სახელით გადმოცემული საზღვრული – მეფობა – სახელობით ბრუნვაში გაუფორმებელია, მ-ს გარეშეა წარმოდგენილი.

ხირსის მონასტრის შიგნით, იატაკიდან 2 მ-ის სიმაღლეზე, შელესილობის ქვეშ, დატანებულია თავდაყირა შეტრიალებული ასომთავრულით შესრულებული სამშენებლო წარწერა, რომელიც ფრაგმენტულია, ორივე სტრიქონის დასაწყისი გადაშლილია, ამოკითხულია სხვადასხვაგვარად:

ა. I სტრიქ.: ო.ჯ. ო.ჯ. — II სტრიქ.:

..... ოა ერისთ(ა)ობ(ას)ა — II სტრიქ.: ნი [ქ(რ)ნ(ი)კ]ონი იყუს რგ. ა(მე)ნ (მხედრ. ტრანსკრიპცია თ. ბარნაველის წაკითხვით) (ბარნაველი 1961: 148-149).

ფერის საღებავით. ტაძრის წარწერები შეისწავლა თ. ბარნაველმა და პალეოგრაფიული ნიშნების საფუძველზე IX საუკუნით დაათარიდა.

მამადავითის მონასტრის დასავლეთ ფასადზე, თაღის ქვედა ნაწილში, მოთავსებულია კირის ნოტიო ბათქაშზე ამოღარული ორი დიდი ასომთავრული წარწერა. ღარები დაფარულია წითელი საღებავით. ზოგი ასო გამოყვანილი ყოფილა მხოლოდ საღებავით. წარწერა ჩასმულია წითელი საღებავებითვე შესრულებულ ჩარჩოში. ქარაგმები ახსნა და წარწერები ამოიკითხა თ. ბარნაველმა (1961 წ.):

1. ✚ 𐌱𐌰 𐌹𐌳𐌸𐌴𐌺 𐌴𐌹 𐌸𐌺 𐌸𐌹𐌺 𐌸𐌹𐌺 𐌸𐌹𐌺 | 𐌸𐌹𐌺 | 𐌸𐌹𐌺 ✚
--- 𐌸𐌹𐌺 --- 𐌸𐌹𐌺 𐌸𐌹𐌺 --- 𐌸𐌹𐌺

„ქ. წმიდაო ღმრთისმშობელო შეიწყალე ტ ბ ლ და შვილნი მისნი; მოსწრაფებაჲ ქმნა [და] აღაშენა [წმიდაჲ] ესე საყდ[არი] შენა“.

2. 𐌱𐌰 𐌹𐌳𐌸 𐌴𐌹 𐌸𐌹𐌺 𐌸𐌹𐌺 𐌸𐌹𐌺 --- 𐌸𐌹𐌺 --- 𐌸𐌹𐌺 ---
𐌸𐌹𐌺 𐌸𐌹𐌺 --- 𐌸𐌹𐌺 --- 𐌸𐌹𐌺 ---

„წმიდაო ღმრთისმშობელო შეეწიე ერისთავთ ერისთავსა დვლთა და ძეთა მისთა...“ (ბარნაველი 1961: 45-46).

ენობრივი თვალსაზრისით პირველ წარწერაში გამოვყოფთ მ-ს გამოყენების ორ ფაქტს: მოსწრაფებაჲ (ან: მოსწრაფაჲ – ავტ.) და შენა. პირველ შემთხვევაში დაცულია ძველი ქართული ენის ნორმა, ხმოვანფუძიანი სახელის აუსლაუტში შენარჩუნებულია სახელობითი ბრუნვის ნიშნის ალომორფი მ, მეორე შემთხვევაში საქმე გვაქვს იოტამეტობასთან, მ არის ი-ს ნაცვლად კუთვნილებითი ნაცვალსახელის სახელობით ბრუნვაში; წარწერაში მოცემულია რამდენიმე სინტაგმა: 1) წმიდაო ღმრთისმშობელო – ზედსართავი სახელით გადმოცემული პრეპოზიციური წყობის ატრიბუტული მსაზღვრელი (წმიდაო) შეთანხმებულია საზღვრულთან (ღმრთისმშობელო) წოდებით ბრუნვაში; 2) შვილნი მისნი – კუთვნილებითი ნაცვალსახელით გადმოცემული პოსტპოზიციური წყობის ატრიბუტული მსაზღვრელი (მისნი) შეთანხმებულია საზღვრულთან (შვილნი) ბრუნვასა (სახელობითში) და რიცხვში (ნარიან მრავლობითში); 3) ანალოგიური ვითარებაჲ მესამე წყვილში – საყდ[არი] შენა, ოღონდ მსაზღვრელიცა და საზღვრულიც მხოლოდითშია. ცალკე გამოვყოფთ კიდევ ერთ ენობრივ ფაქტს: [წმიდაჲ] ესე საყდ[არი] – აღდგენილი მსაზღვრელის [წმიდაჲ] გათვალისწინებით შეიძლება ითქვას, რომ მოცემულ შემთხვევაში გვაქვს განსაზღვრული ესე ნაწევრით გათიშული მსაზღვრელ-საზღვრულის წყვილი მხოლოდითი რიცხვის სახელობით ბრუნვაში.

ანალოგიური ვითარებაჲ მეორე წარწერის ორ წყვილში: წმიდაო ღმრთისმშობელო და ძეთა მისთა. მეორე წყვილის მსაზღვრელი (მისთა) შეთანხმებულია საზღვრულთან (ძეთა) მიცემით ბრუნვასა და თანიან მრავლობითში. ორივე წარწერაში მოცემული ყველა სინტაგმა სინტაქსურად ძირითადად ძველი ქართული ენის ნორმათა ფარგლებშია.

ზ. სარჯველაძე ასახელებს დავით-გარეჯის ნათლისმცემლის გამოქვაბულ ეკლესიაში VII საუკუნის სტელაზე შესრულებულ კიდევ ერთ წარწერას, რომელიც ასე იკითხება: ესე ჯუარი მე, მარზუნ, ავმართე სალოცველად ჩემდა და ცოლისა, შვილთათვს (სარჯველაძე 1980: 19). წარწერაში ყურადღებას იპყრობს რამდენიმე სიტყვაფორმა: 1) ავმართე ზმნაში ალ- ზმნისწინის ნაცვლად წარმოდგენილია მისი გამარტივებული ვარიანტი ა-; 2) პირველი პირის ნაცვალსახელის ნათესაობითში მოცემულია -და ელემენტი: ჩემდა, საზოგადო არსებითი სახელი (შვილთათვს) იმავე ბრუნვაში -თვს თანდებულანია.

რამდენიმე წარწერაა შემორჩენილი ნინოწმინდაში (საგარეჯო) გუმბათიანი ტაძრის ნანგრევებში (აღმ. და დას. კედლის ნაწილი) VI საუკუნისა (გ. ჩუბინაშვილი). რესტავრირებულია ჯერ XI-XII საუკუნეებში, შემდეგ – XVIII საუკუნის II ნახევარში. 1824 წელს ტაძარი მიწისძვრის შედეგად დანგრეულა (<http://saunje.ge/index.php?id=781&lang=en>). აღმო-სავლეთ ფასადზე შემონახულია ხუთი წარწერა, რომელთაგან ოთხი ძირითადად ასომთავრულია, ერთი კი შესრულებული უნდა იყოს უცნობი დამწერლობით (ჰერეთული – ა. შანიძე; ალბანური – პ. ინგოროყვა, ს.კაკაბაძე; კრიპტოგრამა – თ. ბარნაველი). ოთხივე წარწერას მიაკუთვნებენ ერთსა და იმავე დროს (X-XI სს.). დათარიღების საფუძვლად მიჩნეულია პალეოგრაფიული ნიშნები: 1) მიდრეკილება ოთხხაზოვნებისკენ, განუსხურება-გაკუთხოვნებისაკენ (ნუსხური ც I წარწერაში, ტ და მ – III წარწერაში), 2) განკვეთილობის ნიშნების გარეშე წერა (კორპუსი 1980: 314-315).

ოთხივე წარწერა მლოცველთა მოსახსენებლებია:

I. მოსახსენებელი კაციასი:

ჩ~I ყ~I ბ~უ — ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე კ(ა)ც(ია)მ (ქართ. წარწ. კორპ. 1980: 314);

II. მოსახსენებელი თევდორესი:

ჩ~I ყ~I ტ~I — ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე თ(ევდორ)ე (იქვე);

III. მოსახსენებელი სტეფანესი:

1) ჩ~I ყ~I ს უფ~I — ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე სტ(ე)ფ(ან)ე (იქვე: 315-316);

თუ გავითვალისწინებთ ამ წარწერის ბოლო ნაწილსაც (შ~ა), რომლის ამოკითხვაც არის შესაძლებელი, იგი მიიღებს უფრო სრულყოფილ სახეს:

ჩ~I ყ~I ს უფ~I ბ შ~ა — ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე სტ(ე)ფ(ან)ე დ(ა) მ(...)(ავტ.);

IV. მოსახსენებელი ბაკურდუხტისა:

ჩ~I ბყს~ჲ ს~ხ~I ყღ~ქშ~ჲჲს~I — ქ(რისტ)ე მ(ოი)კს(ე)ნ(ე) ს(უ)ლი ბ(ა)კ(უ)რდ(უ)ხ|ტ(ი)სი (იქვე).

ნინოწმინდის ტაძრის წარწერებში რაიმე მნიშვნელოვანი ენობრივი მოვლენა არ შეიმჩნევა, თუ არ ჩავთვლით იოტი (დ) და ხარი (ვ) ბგერების

გამომხატველ ასომთავრულ გრაფემებს რამდენიმე სიტყვაში: კაცია (I წარწ.), მოიკსენე (IV წარწ.). ვფიქრობთ, ნუსხური გრაფემა ა (იოტი) უნდა იყოს III წარწერის ბოლოს: ძა. ამგვარი ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს ქარაგმიანი სიტყვის დასაწყისი ნუსხური გრაფემა (მ). ეს სიტყვა შეიძლება იყოს საკუთარი სახელი მართად. შდრ., I წარწერაში მოხსენიებული ანთროპონიმი კაცია (ან კაცამ: ზ. სარჯველაძე – ავტ.). ძველი ქართული ენის ნორმათა მიხედვით, საკუთარი სახელი სახელობით ბრუნვაში არ დაირთავდა ბრუნვის ნიშანს. IX საუკუნიდან წერილობით ძეგლებში სპორადულად გამოვლინდება საკუთარი სახელის საზოგადოსთან გათანაბრების ტენდენცია. საანალიზო ფორმა კაცია (და მართად – ავტ.) სწორედ ამ პერიოდისაა, წარწერას X-XI საუკუნეებს მიაკუთვნებენ. ამგვარად ათარილებს I წარწერას ზ. სარჯველაძეც, მაგრამ მას მიაჩნია, რომ წარწერაში მოხსენიებულია არა კაცია, არამედ საკუთარი სახელი კაცამ, რომელიც ნაწარმოებია კაც სახელისაგან კნინობითის -ა სუფიქსით, კახამ, სულამ სახელთა მსგავსად (სარჯველაძე 1984: 19). დამაჯერებლობას არც ეს მოსაზრებაა მოკლებული, თუმცა ჩვენამდე დაზიანებით მოღწეული წარწერა რომელიმეს უარყოფის საშუალებას არ იძლევა.

IX-XI საუკუნეებით დათარიღებულ კახეთის ეპიგრაფიკულ ძეგლთა პალეოგრაფიულ-ენობრივი ასპექტით მიმოხილვა გვიჩვენებს, რომ წარწერათა შემსრულებლების ენობრივი სისტემა, ჩვეულებრივ, ჯერ კიდევ ძველი ქართული ენის ნორმათა ფარგლებშია, თუმცა, ენის ცვალებადობის პრინციპიდან გამომდინარე, აქა-იქ, მაგრამ მაინც, დაჩნდება დარღვევებისა თუ აღრევის ფაქტები.

მიუხედავად იმისა, რომ წარწერათა ტექსტები დაზიანებულია, სრულყოფილად არ იკითხება და ჭირს შესაბამისი პერიოდის ენობრივ თავისებურებათა შესახებ ვრცელი ინფორმაციის მიღება, კახეთის ეპიგრაფიკულ ძეგლთა მონაცემების გათვალისწინება ფასეული იქნება როგორც ქართული სულიერი და მატერიალური კულტურის, ისე ენისა და დამწერლობის ისტორიის შესწავლისთვის.

გამოყენებული ლიტერატურა

- ბარნაველი 1961: ბარნაველი თ., კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები. თბილისი, 1961.
- სარჯველაძე 1984: სარჯველაძე ზ., ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი. თბილისი, 1984.
- სალინაძე 2017: სალინაძე რ., იმერეთის ლაპიდარულ წარწერათა (IX-XII სს.) ენა. ჟურნალი „ქართველური მემკვიდრეობა“, ტ. XXI. ქუთაისი. 2017.
- კორპუსი 1980: ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები. ტ. 1: აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). შემდგენელი ნ. შოშიაშვილი. თბილისი. 1980.

ელექტრონული რესურსები

გრემის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია: <https://www.about.ge/ka/pois/?poid=925> დამოწმება: 20.10.2021.

თარსა გალავანი: <http://www.dzegebi.ge/dzegebi/tt/tarsagalavani.html> დამოწმება: 19.10.2021.

ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი. რედაქტორი და პროექტის ხელმძღვანელი გ. გამყრელიძე. თბილისი, 2013: <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=25&t=450> დამოწმება: 24.10.2021.

ხირსის მამათა მონასტერი: <http://www.orthodoxy.ge/eklesiebi/khirs/khirs.htm> დამოწმება: 19.10.2021.

<http://www.orthodoxy.ge/eklesiebi/khirs/khirs.htm> დამოწმება: 19.10.2021.